

Milli Mücadele Döneminde Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekillerinin Faaliyetleri

Activities of the Ministers of Health and Social Welfare during the Turkish National Struggle

Hilâl KARAVAR*

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID: H.K. 0000-0002-3976-2649

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hilâl Karavar,
Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü,
Antalya, Türkiye

E-posta/E-mail: hilalkaravar@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 21.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
10.05.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
15.08.2022

Kabul/Accepted: 04.10.2022

Atf/Citation: Karavar, Hilâl. "Milli Mücadele Döneminde Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekillerinin Faaliyetleri." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 42 (2022): 47-75.
<https://doi.org/10.26650/YTA2022-1106785>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde müstakil bir Sağlık Bakanlığı mevcut olmasa da Milli Mücadele döneminde Anadolu'da salgın hastalıkların yaygınlaşması, sağlık işleriyle ilgilenen ayrı bir vekâletin kurulmasını gerektirmiştir. 1920'de 3 Sayılı Kanun ile Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti kurulmuştur. Sıhhiye Vekâleti'nin daha çok sağlık hizmetlerinin teşkilatlandırılması, aşı üretiminin yapılması, yetim çocuklar ve muhacirlerin yerleştirilmesiyle ilgili çalışmalar yaptığı belirlenmiştir. Bu vekâletin askeri sıhhiye alanındaki çalışmaları kısıtlıdır. Çünkü Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne bağlı sağlık şubesi bu görevi yürütmüştür. Dr. Adnan Bey'in sıhhiye vekilliği döneminde askeri ve sivil sağlık hizmetlerinin birleştirilmesi teklif edilse de sakincaılarından ötürü kabul edilmemiştir. Gerek Dr. Refik Bey'in gerekse Dr. Rıza Nur Bey'in vekillikleri sırasında orduya sıhhi destek verildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dr. Adnan (Adivar) Bey, Dr. Refik (Saydam) Bey, Dr. Rıza (Nur) Bey, Sıhhiye, Halk Sağlığı

ABSTRACT

Although the Ottoman Empire had no independent ministry of health, the spread of epidemic diseases in Anatolia during the National Struggle necessitated the establishment of a separate ministry for dealing with health issues. Thus, the Ministry of Health and Social Welfare (MHSW) was established with Law No. 3 on May 2, 1920 (Law upon the Election of the Cabinet Council of the Grand National Assembly). The MHSW has been determined to mostly work on organizing health services, producing vaccines, and sheltering orphans and immigrants. The MHSW had limited work in the field of military health services because the Health Branch of the Ministry of Defense was responsible for this task. Although combining military and civilian health services had been suggested during Dr. Adnan Bey's role as MHSW minister, this did not occur due to its drawbacks. However, MHSW was seen to provide medical support to the army during both Dr. Refik Bey's and Dr. Rıza Nur Bey's time as MHSW ministers.

Keywords: Dr. Adnan Adivar, Dr. Refik Saydam, Dr. Rıza Nur, Sanitation, Public Health

Extended Abstract

Modern practices in the field of medicine within the Ottoman Empire started with its Westernization, and the Ottoman Empire closely followed health-related developments in the West. With the discovery of the smallpox and rabies vaccines in particular, the Empire chose to apply the same treatment methods as the West for treating these diseases.

The smallpox vaccine was brought from abroad after its discovery. However, when problems began to be experienced regarding the vaccine supply, the decision was made to produce the vaccine within the Ottoman Empire. For example, Şanizade conducted experiments to produce the vaccine in 1811. Vaccine studies were continued by others in the following years. In the end, *Telkihâne-i Şahane* (vaccine hospital) was established, becoming operational in 1895 as the empire's first vaccine hospital. In this way, the empire had achieved large-scale production of the smallpox vaccine.

Another important development in this period was with regard to the treatment of rabies. An Ottoman delegation of three people was sent to Paris in 1886 under the chairmanship of Zoeros Pasha. This delegation stayed in Paris for six months, during which time Zoeros learned how to prepare and administer the rabies vaccine. On his way back to Istanbul, the delegation returned with two rabbits that had been vaccinated with the rabies virus, and the delegation then got to work. Zoeros Pasha conducted a vaccination exercise at the *Mekteb-i Tibbiye-i Şahane* [Imperial Military School of Medicine]. Later on, Zoeros Pasha was appointed as laboratory manager of "the Rabies and Bacteriology Operating Theater" that had opened in Istanbul in 1887. The studies carried out on June 3, 1887 yielded results, with Zoeros Pasha preparing the first rabies vaccine using the Pasteur method.

The Ottoman Empire had additionally opened health schools, with the Military Medical School opened in the Ottoman Empire in 1827 being able to be stated as the first institution planned in accordance with Western institutions. *Mekteb-i Tibbiye-i Şahane* provided education in French and started education in 1839, after which a civilian medical school was opened in 1867. The difference between the two schools is that the army benefits from the military medical, whereas physicians in the civilian medical school would be trained and then go to the countryside. Although provinces had no health organizations until the Constitutional Monarchy, physicians were attempted to be assigned to the provinces. In a sense, physicians in the countryside served as officials of the state in health-related developments such as epidemics and infectious diseases. In

addition to the schools opened in the health field in the Ottoman Empire, various authorities and councils were also established to deal with the subject.

The first health authority in the Ottoman Empire is accepted as the International Health Council. However, this assembly was established to protect Europe from diseases that could travel from the East. For this reason, the council did not carry out any important studies on preventing diseases within the empire or on health issues. An 1870 regulation mentions the establishment of the Medical Office Administration. This regulation contained information about the first health administration. However, this regulation could not be implemented due to the Ottoman Empire's economic difficulties. The decision was made to have the Society of Medicine, which was affiliated with the School of Medicine, for carrying out health affairs. But due to political reasons, this formation was not given sufficient importance, and the Council of Public Health was not established until after the proclamation of the Constitutional Monarchy.

The reason for establishing an independent health ministry during the National Struggle was the increase in epidemics in Anatolia that accompanied the demobilization of the Ottoman army after World War I. On May 2, 1920, *Law No. 3: Upon the Election of the Cabinet Council of the Grand National Assembly*, established the Ministry of Health and Social Welfare (MHSW). In the debates surrounding this law, some deputies were seen to oppose the establishment of an independent health ministry. Despite this opposition, however, the MHSW was established.

During this examined period, Dr. Adnan Adıvar, Dr. Refik Saydam, and Dr. Rıza Nur served as ministers. When Dr. Rıza went to Moscow and Dr. Fuat was in Sinop, Dr. Celal Bayar acted as the Deputy Medical Officer. When examining the time these men served as the Health Ministers, Dr. Adnan was seen to give importance to the organizational and administrative structure. Having previously served on the Red Crescent Dr. Adnan ensured the Eskişehir Executive Director of the Red Crescent Dr. Besim Pasha to be charged in Ankara. Thus, various materials MHSW had needed were provided by the Red Crescent. In addition, steps were taken to prevent rabies and syphilis. The decision of the Istanbul Government to ban the sending of serum and medicine to Anatolia in June 1920 - a precaution and punishment against Ankara Government- paved the way for the opening of a rabies treatment facility, vaccination house, and bacteriology room. Through the efforts of Dr. Adnan, vaccine production started in Anatolia, with vaccines being produced for 250,000 people.

Dr. Refik carried out studies to identify regional diseases. In addition to the immigrants coming from Russia, he had studies carried out to solve the problems with immigrants in various parts of the country. In order to give these works a more planned structure, the Ministry of Internal Affairs was relieved of dealing with immigrant affairs with the regulation published on June 5, 1921, and immigrant affairs were then affiliated with the MHSW.

Dr. Rıza Nur had studies carried out both regarding refugee cases and for preventing epidemics. During his ministry, quarantine applications were lifted, and the decision was made to have immigrants be vaccinated in Istanbul before coming to Anatolia. The attempt was also made to implement vaccination cards, with vaccines being produced for smallpox and cholera.

Giriş

Kitlesel sağlık sorunlarının insanlığın tarım devrimini gerçekleştirmesinin ardından baş gösterdiği düşünülmektedir. Salgın hastalık olarak değerlendirilen bu kitlesel sorun sadece insan yaşamını değil toplumların devamlılığını da etkilemiştir. Hızla yayılan hastalıklar arasında yer alan veba, kolera, sıtma, kuduz, çiçek gibi hastalıklar dünya tarihinin seyrinde önemli rol oynamışlardır.¹ Bahsi geçen hastalıkların tedavileri ancak mikrobiyoloji alanında meydana gelen gelişmelere paralel olarak aşılardan ortaya çıkışıyla mümkün olabilmektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru çiçek aşısını E. Jenner'in; kuduz aşısını Pasteur tarafından bulunmuş olması hastalıkların sebebine olan bakışın değişmesini sağlamıştır.² Dünyada sağlık alanında yaşanan gelişmelere Osmanlı Devleti de ayak uydurmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde tıp alanında modern uygulamalar devletin Batılılaşma dönemiyle başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde 1827'de açılan Tıbbiye-i Amire/Askeri Tıp Okulu'nun Batıdaki kurumlara göre planlanmış ilk kurum olduğu söylenebilir.³ Tıbbiye-i Amire'nin uzantısı olan ve Fransızca eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 1839'da eğitime başlamıştır. Askeri tıp okulunun ardından 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye/Sivil Tıp Okulu açılmıştır.⁴ İki okul arasındaki fark askeri tıp okulundan ordu yararına; sivil tıp okulundaysa taşraya gidecek olan hekimlerin yetiştirilmiş olmasıdır. Meşrutiyet dönemine kadar taşrada herhangi bir sağlık örgütlenmesi yapılmamakla birlikte taşraya hekim görevlendirmeye çalışmıştır. Bir anlamda taşradaki hekimler salgın hastalıklar, bulaşıcı hastalıklar gibi sağlıkla ilgili gelişmelerde devletin resmi görevlileri sıfatıyla hizmet vermiştir.⁵ Osmanlı'da sağlık alanında açılan okulların yanı sıra konuyla ilgilenen çeşitli makamlar/meclisler oluşturulmuştur.

Osmanlı'daki ilk sıhhat makamu "Beynelminel Sıhhiye Meclisi" kabul edilebilir. Ancak bu meclis daha çok Avrupa'ya Doğu'dan gidebilecek hastalıklardan korunması için kurulmuştur. Bu sebeple ülkedeki hastalıkların önlenmesiyle veya sıhhat işleriyle

1 Gülseren Yücel, "Malatya'da Kolera Salgını ve Devletin Müdahale Çabaları (1892-1894)", *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 7/1, 2019, s. 109.

2 İrfan Elmacı, "Bilimsel ve Teknolojik Açından Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Belleken*, 79/285, 2015, s. 611. Osmanlı'nın 19.yy'da darü's-şifa, bimarhane, bimaristan, dar'üt-tib olarak anılan hastaneleri bulunmaktaydı. Bkz.: Sezer Erer, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yapılan Hastaneler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/19, 2010/2, s. 242.

3 Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 15, 2004, s. 189.

4 Abdullah Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğunda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitimine Geçiş", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 70/3, 2017, s. 130.

5 Erdem Aydın, "19. Yüzyılda...", s. 206.

İlgili önemli çalışmalar yapmamıştır. 1870 tarihli nizamnamede İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin tesisinden bahsedilmiştir. Bu nizamname ilk sıhhat idaresini teşkil eden kanuni mevzuattır. Ancak Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik zorluklar nedeniyle bu nizamname uygulanamamıştır. Sağlık işlerinin Mekteb-i Tıbbiye'ye bağlı olan Cemiyeti Tıbbiye-i Mülkiye tarafından yürütülmesine karar verilse de siyasi sebeplerden ötürü bu oluşuma yeterli önem verilmemiştir. Meşrutiyet'in ilanının ardından Meclis-i Umur-u Tıbbiye kurulmuştur. Daha sonra 1910 tarihli kanunla Dâhiliye Nezareti/Bakanlığına bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumi'si adını almıştır. 1916 yılında Dâhiliye Nezareti'ne ayrıca Umur-u Sıhhiye Nezareti unvanı verilmiştir.⁶ Fakat sıhhiye ayrı bir bakanlık değildir. Osmanlı'da sıhhiye alanındaki bu gelişmelerin sebebi salgın hastalıkların ciddi manada halk sağlığını tehdit eder duruma gelmesinden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti, Batıdaki sağlıkla ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle çiçek ve kuduz aşılarının bulunmasıyla bu hastalıkların tedavileri için Batıdakiyle aynı tedavi yollarını uygulama yolunu seçmiştir.

İlk olarak çiçek aşısının keşfinden sonra yurtdışından bu aşı getirilmiştir. Ancak aşı tedarikinde sorunlar yaşanmaya başlayınca aşının Osmanlı'da üretilmesine karar verilmiştir. Örneğin 1811'de Şanizade, aşının üretimini yapabilmek için deneyler yapmıştır. Aşı çalışmaları sonraki yıllarda farklı isimler tarafından sürdürülmüştür. Nihayetinde 1895'de faaliyete geçen ve ülkenin ilk telkihâne-i Şahane (Aşıhane) kurulmuştur. Böylece çiçek aşısının geniş ölçüde üretilmesi sağlanmıştır.⁷ Bu dönemde bir diğer önemli gelişme kuduz tedavisinde yaşanmıştır.

Kuduz aşısının insana uygulanmasının başarılı sonuçlar vermesi üzerine, II. Abdülhamid tarafından Zoeros Paşa başkanlığında üç kişilik bir heyet 1886'da Pasteur'un yanına gönderilmiştir. Bu heyet Paris'te altı ay kalmıştır. Orada kuduz aşısının nasıl hazırlanacağını ve nasıl uygulanacağını öğrenmiştir. Heyet İstanbul'a dönerken yanlarında kuduz virüsüyle aşılanmış iki tavşanla dönmüş ve çalışmalara başlamıştır. Zoeros Paşa, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bünyesinde aşı tatbikatı yapmış ve İstanbul'da 1887'de açılan Daülkeb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesinin laboratuvar müdürü olarak atanmıştır. 3 Haziran 1887'de yapılan çalışmalar sonuç vermiş; Pasteur metoduyla ilk kuduz aşısını Zoeros Paşa hazırlamıştır.⁸ Böylece önemli bir sorunun önüne geçilmeye çalışılmıştır.

6 *Sıhhiye Mecmuası Fevkaledü Nüşası*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 15-16. Sıhhiye Mecmuası, ilk kez 1913'te yayınlanmaya başlamış, 1922'ye kadar 14 sayı çıkartılmış; 1922-1925 arasında yayın hayatına son verilmiş; 1925'ten sonra tekrar yayın hayatına başlamıştır. bkz.: İnci Hot, *Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2001, s. 7.

7 İrfan Elmacı, "Billimsel ve Teknolojik...", s. 615-616.

8 İrfan Elmacı, "Billimsel ve Teknolojik...", s. 620-621.

Kuduz ve çiçek hastalıklarından sonra Osmanlı'nın uğraştığı bir diğer hastalık kole-radır. 1890'lı yıllardaki kolera salgını başlayınca salgını önlemek isteyen Osmanlı devleti, yurt dışından Dr. Bongowsky'yi getirtmiştir. Fakat kolera hastalığı, savaşlar döneminde ülkenin çeşitli yerlerinde yine kitlesel bir salgın haline gelmiştir. Örneğin Balkan Savaşları'nda kolera salgını askeri etkilemiş ve hatta Birinci Balkan Savaşı'nın kaybedilme sebeplerinden biri olarak görülmüştür. Ne yazık ki Balkan Savaşları'nın ardından tifüs salgını Anadolu'da yaygınlaşmıştır. Hastalığı arttıran nedenlerden biri taşıyıcı olan askerlerin memleketlerine dönmesidir.⁹ Balkan Savaşları sırasında sıhhiye teşkilatında değişikliğe gidilmiş, 1912'de *Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi* çıkartılmıştır. Böylece *memleket tabipliği* kaldırılarak yerine *hükümet tabipliği* getirilmiştir.¹⁰ Birinci Dünya Savaşı yıllarında salgın hastalıklar hem halkı hem de orduyu tehdit eder duruma gelmiştir. Örneğin sıtma, frengi, verem hastalıklarının yanında kızıl, kızamık ve çiçek hastalıklarından Birinci Dünya Savaşı yıllarında pek çok insan hayatını kaybetmiştir.¹¹ Ancak bu dönemde henüz müstakil bir sıhhiye bakanlığının kurulmamış olması sorunların çözüme kavuşmasının önündeki önemli engellerden biri olmuştur. Doğal olarak Milli Mücadele döneminde atılan ilk adım müstakil bir sıhhat idaresi kurulması yönündedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridelerinden yola çıkarak Milli Mücadele dönemi boyunca Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin faaliyetlerini ortaya koymaktır.

İlk Sıhhiye Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in faaliyetleri (3 Mayıs 1920-10 Mart 1921)

Dr. Adnan Bey, Tıbbiye-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra Almanya'ya gitmiştir. Burada ilk önce Profesör Friedrich Kraus'un öğrencisi olmuş sonra da asistanlığını yapmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından 1909'da Türkiye'ye dönmüştür. Tıp fakültesinin klinik şefliğini ardından da müdürlüğünü yapmıştır. Sonraki yıllarda Hilal-i Ahmer Cemiyet'inin müfettişi göreviyle Trablusgarp Savaşı'nda bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndaysa Sıhhiye Umum Müdür Muavinliği ve binbaşı rütbesiyle Sahra Sıhhiye Umum Müdür muavinliği görevlerini sürdürmüştür.¹² Yine Birinci Dünya Savaşı'nın

9 Sibel Yazıcı, "Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914- 1918)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5/8, Nisan 2019, s. 72.

10 Umut Karabulut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VI/15, Güz 2007, s. 152.

11 Sibel Yazıcı, "Meclis-i Mebusan...", s.74. Bu dönemde Kızılay'ın da göçmenlere, hasta ve yaralılarına yardımda bulunmuştur. Bkz.: Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara, Türkiye Kızılay Derneği, 2010, s. 62.

12 Orhan F. Köprülü, "Abdülhak Adnan Adıvar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.1, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 375.

son zamanlarında fakültede Emraz-ı Umûmiye dersi vermiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1928) sonra Anadolu işgale uğramaya başlamıştır. Anadolu'daki kongreler döneminin adından gerçekleşen Amasya Görüşmeleri'nde, Mebusan Meclisi'nin yeniden toplanmasına karar verilmiş ve mebus seçimlerine gidilmiştir. Mebusan Meclisi'nde mebus olan Dr. Adnan ve Rauf beylerin başını çektiği grup *Felah-ı Vatan* adlı grubu kurarak Milli Mücadele lehine aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mebusan Meclisi'nde Misak-ı Milli Kararları'nın kabulünün ardından İtilaf Devletleri, Türkiye'yi fiilen işgale karar vermiş ve 3 Mart 1920'de İtilaf Devletleri'nin yoğun baskısıyla Ali Rıza Paşa istifa etmiştir. 13 Mart 1920'deki Mebusan Meclisi toplantısında İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal edeceği duyumları dile getirilince Dr. Adnan Bey'in, olası bir işgali Mebusan Meclisi'nde karşılama isteğini eşi Halide Hanım kabul etmemiş ve Ankara'ya kaçış teklifinde bulunmuştur.¹³ Dr. Adnan Bey, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri'nin işgalinin ardından Anadolu'ya geçtiğinde İstanbul'da Kızılay Umumi Kâtibi olarak görev yapmaktaydı.¹⁴ Ankara'ya gelişinin ardından, 1920'de 3 Sayılı Kanunla kurulan Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye'nin işleyişinden sorumlu vekil olarak seçilmiştir.

İlk sıhhat idaresi 2 Mayıs 1920'de 3 sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanununun 1. maddesinde “...*Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye... işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisinin on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti vardır.*”¹⁵ cümlesiyle Anadolu'daki sağlık sorunlarının çözümü için bir kurum oluşturulmuştur. Ancak İcra Vekilleri Heyeti oluşturulurken özellikle Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin kurulup kurulmamasıyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Bunun sebebi Büyük Millet Meclisi'ni (BMM), Osmanlı Mebusan Meclisi'nin devamı niteliğinde olduğunu kabul eden bazı mebusların, İstanbul hükümetinde olmayan yeni vekâletlerin kurulmasını doğru bulmamasıdır. Örneğin Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, 1 Mayıs 1920'deki görüşmelerde şu sözleri söylemiştir. “*Bir defa bâzı nezaretlerin isimleri değiştirilmiştir. Bizde mevcud olmayan nezaretler ihdas olunmuştur ve diğerleri ipka edilmiştir. Meselâ Maarif, Adliye ve Mezahib, Maliye, Nafia, Dâhiliye, Hariciye gibi nezaretler aynen ipka olunduğu halde Meşihat yerine Şer'iyeye tâbiri kullanılmıştır... İkincisi Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye denilmiştir. Bizde Sıhhiye Nezareti yoktu. Sıhhiye evvel ve âhir Dâhiliyeye merbuttur. Fakat Kabineye dâhil değildir. Muaveneti içtimaiye tâbiri! Muaveneti İçtimaiye namında bir nezaretin vücudundan hiçbirimizin haberi yoktur. Binaenaleyh Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye tâbiri*

13 Turhan Ada, *Adnan Adıvar Hayatı ve Kişiliği*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, s. 83-86.

14 Mesut Çapa, *Kızılay...*, s. 39.

15 *Resmî Gazete*, 7 Şubat 1337, No.1, s. 4.

muhdestir...” sözlerine Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey yanıt vermiştir. Konuşmasında Sıhhiye Nezareti’nin olduğunu fakat önce Hariciye daha sonraysa Dâhiliye Nezareti’ne bağlandığını hatırlatmıştır. Sıhhiye Vekâleti tartışmalarını anlamsız bulan Yusuf Kemal Bey, halkın sağlıklı olmaması durumunda ne dâhili/iç ne de harbiye/savaş işinin kalmayacağını altını çizmiştir. Sözlerine “*Türklüğü bitiren hastalıkları bir an evvel kaldırmazsak, eğer Türk ailesinin, Türk ferdinin refahını temin edecek esbabı istikmal etmezsek hepsi boştur, ne yaparsak yapalım hepsi boştur. Onun için Sıhhiye Nezareti başta, zikredilmiştir.*” diyerek müstakil bir vekâletin mutlaka kurulması gerektiğini söylemiştir. Vekâletin diğer kısmı olan Muavenet-i İçtimaiye kısmınınsa yetim çocukların korunması için olduğunu beyan etmiştir.¹⁶ Sıhhiye Vekâleti’nin kurulmasına karşı çıkan Sivas Mebusu Hayri Bey, BMM’ne verdiği takrirde “*Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti hali tabiînin avdetine kadar tedviri umur edecek bir heyet olduğu cihetle Hükümeti Osmaniyenin teşkilâtı asliyesini muhafaza etmek ve mercisiz kalan şubaları idareye bir merci tâyin etmek suretiyle idarei umur edeceği tabii olduğundan ve teşkilâtı asliyede bir Sıhhiye Nezareti bulunmadığından (Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye) Nezareti’nin.*”¹⁷ kaldırılmasını talep etmiştir. Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi ise Sıhhiye Encümeni ve Vekâleti ile Muavenet-i İçtimaiye Encümeni ve Vekâletinin ayrı olmasını teklif etmiştir. Ancak bu istek kabul görmemiş; ikisi bir arada tek bir vekâlet olarak kurulmuştur. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti Vekilliğine Dr. Adnan Bey seçilmiştir.

Vekilliğe seçilmesinin ardından Dr. Adnan Bey, Ankara Vilayet Konağı’nda emrine verilen sıhhiye memuruyla birlikte çalışmalara başlamıştır. İlk olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kontrolünde bulunan bölgelerdeki doktorlar kayıt altına alınmıştır. Sıhhiye Vekâleti’nin bütçesinin belirlenmesinin ardından idari yapıyı şekillendirmiştir. Dr. Adnan Bey’in vekâleti döneminde, Bakanlığa bağlı olarak Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi kurulmuştur.¹⁸ Böylece Sıhhiye Vekâleti’nin idari teşkilatlanması oluşturulmaya çalışılmıştır.

Taşradaki sıhhi yapılanmada düzenleme yapılmamış sağlık müdürleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleriyle küçük sıhhiye memurlukları aynı şekilde görevlerine

16 TBMM Zabıt Ceridesi (TBMMZC), D.1, C.1, B.8, 1 Mayıs 1336/1920, s. 163-166.

17 TBMMZC, D.1, C. 1, B.1, 1 Mayıs 1336/1920, s. 167-168.

18 Süleyman Tekir, “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri (1920-1930)” *Belgi Dergisi*, 2/8, 2019/II, s. 1303-1304.

devam etmiştir.¹⁹ Ayrıca depolardaki ilaç ve malzeme miktarlarının tespitinin yanında kolordulardan istatistik kayıtları temin edilmiştir. Sonraki aşamada Afyon'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplanmış olan sıhhiye deposu Ankara'ya getirilmiş; Erzurum, Diyarbakır ve Konya'daki kolordu sıhhiye depoları yeniden düzenlenmiştir. Bir diğer faaliyetse iki hafif sıhhiye treninin Eskişehir-Ankara ve Konya hattına konulmuş olmasıdır.²⁰ Haziran 1920'de İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'ya serum ve ilacın gönderilmesini yasaklama kararı üzerine kuduz tedavi müessesesi, aşıhane ve bakteriyolojihane açılmıştır. Böylece Dr. Adnan Bey'in çabalarıyla Anadolu'da aşı üretimine başlanmış ve 250 bin kişilik aşı üretilmiştir.²¹ Ancak bu gelişmelere rağmen hem hekim eksikliği hem de yeterli tıbbi ekipmanın olmaması gibi sorunlar devam etmekteydi. Ayrıca yeterli sayıda hastanenin bulunmaması cephede yaralanan askerlerin tedavilerini zorlaştırmıştır.²² Bu sorunlar üzerine hastanelerin düzenlenmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Eylül 1920'de mülki ve askeri sıhhiyenin birleştirilmesiyle ilgili görüşmeler yapılmıştır. İkisinin birleştirilmesi halinde doktor, memur ve müstahdemlerin daha verimli istihdam edileceği düşünülmüştür. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da frengi, sıtma ve verem hastalıkları yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu sebeple mevcut hastanelerin ve sıhhiye teşkilatının ıslah edilerek tüm halkın faydalanacağı hale getirilmesi zorunlu görülmüştür. Nitekim askeri hastanelerden sadece askerlerin yararlanabilmesi, para ve sağlık personeli yüzünden israf olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden sivil hastanelerin asker, askeri hastanelerin sivil hastayı tedavi etmesi önerilmiştir.²³ Ancak ordunun ihtiyacı olan hekimlerin hastane ve belediye tabiplerinden seçilmesini isteyen Dr. Adnan Bey, hükümet tabiplerinin görevlerinde bırakılmalarına dair talimatname yayınlamıştır.²⁴ Meclis'te iki kurumun birleştirilmesi yönünde bir karar çıkmamıştır. Müdafaa-i Milliye Vekilliği, Dr. Suat Bey'in verdiği teklifin reddini istemiştir. Gerekçelerse şunlardır:

19 Dr. Adnan Bey Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliği'nin yanında ayrıca Dâhiliye Vekâleti'ni de vekâleten yürütmüştür. Bkz.: Nuran Yıldırım, "Hekim Kimliği ile Abdülhak Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Mühendisliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, VII/2, 2006, s. 71.

20 Mesut Çapa, *Kızılay*..., s. 97-98.

21 Süleyman Tekir, "Sıhhiye ve...", s. 1303-1304.

22 Umut Dere, *Operatör Emin (Erkul) Bey'in Hayatı, Mebusluğu ve Şehreminiği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018, s. 30-31.

23 *TBMMZC*, D.1, C.3, B.59, 5 Eylül 1336, s. 559-560.

24 Gürkan Tekin, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinden Sağlık Bakanlığına (1920-2000)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011, s. 31.

1. Ordu teşkilatı içindeki askeri doktor sınıfını dönüştürmek suretiyle uygulanacak değişiklikler,
2. Vazife, kanunlar ve nizamati mevzua ve özellikle emrû kumanda, terfi, cezalandırma meselelerindeki hususiyet,
3. Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti vazifelerine ait konular ile ordu umuru sıhhiyesinin gösterdiği farklar,
4. Harpte umuru sıhhiye-i askeriyenin sureti cereyanına ait esasat,
5. Seferberlik halinde hastanelerin birleştirilmesinde ortaya çıkabilecek mahzurlar,
6. Sıhhiye kurumları ve depoların devri suretiyle ordunun sıhhiye tedbirleri ve ikmalinde meydana gelebilecek eksikliklerin ve gecikmenin tahmin edilmesi.²⁵

Her ne kadar iki kurum birleştirilirse de ayakta tedavisi mümkün olan ahalinin askeri hastanelerde tedavi olmasının yolu açılmıştır. Askeri hastane olmayan yerlerde asker hastaların hükümete ait hastanelerde ve belediyelere ait memleket hastanelerinde her asker içinse 30 kuruş bedel ödenerek tedavi edilmesine karar verilmiştir.²⁶ 1920 yılı içindeyse erlerin aşılmasına, beslenmesine ve temizliğe önem verilmiş, böylece salgın hastalıklar önlenmeye çalışılmıştır.²⁷ Ayrıca Antalya'yı işgal etmiş olan İtalyanlardan çiçek aşısı temin edilmiştir.²⁸ Çiçek hastalığına karşı alınan bir diğer önlemse iş için devlet dairelerine başvuran kişilerin çiçek aşısı olmalarının sağlanmasıdır.²⁹ Ayrıca bu dönemde Kızılay'la da iletişime geçilmiştir. 1920 yılı içinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi'nin teklifi üzerine yaralı subayların yatırılacağı 100 yataklı hastane Ravza-i Terakki Okulu'na açılmıştır. Yunan ileri hareketinin başlamasıyla 27 Temmuz 1920'de Nazilli hastaneleri Dinar'a ve Burdur'a taşınarak 50 yataklı iki hastane oluşturulmuştur.³⁰

Eskişehir'in tahliyesi sırasında Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin daveti üzerine Kızılay'ın Eskişehir Murahhası Dr. Besim Paşa Ankara'ya gelmiştir. Her ne kadar Eskişehir murahhaslığı Mondros Mütarekesi'nden sonra lağvedilmiş olsa da deposundaki malzemeler İstanbul'a sevk edilmemiştir. Nitekim Dr. Besim Paşa'nın Ankara'ya gelmesiyle buradaki depo ve müesseseler Ankara Murahhaslığı'nın emrine

25 TBMMZC, D.1, C.3, B.59, 5 Eylül 1336, s. 558.

26 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 2-26-6, 2 Ocak 1921, s. 2

27 Adnan Ataç, "Milli Mücadele'de (1919-1923) Askeri Sağlık Hizmetleri", Isparta, *SDÜTF 100. Yılında Milli Mücadele'de Sağlık Hizmetleri, Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, 2020, s. 11.

28 Muhittin Gül, "Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları", *G.Ü. Dış Hekimliği Fakültesi Dergisi*, V/1, 1988, s. 250.

29 Mehmet Arslan, "Anılarda Milli Mücadele Döneminde Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9/27, Haziran 2021, s. 403.

30 Metin Kopar, *Türkiye'de Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1923-1938)*, Adıyaman, İksad Yayınevi, 2021, s. 28-29.

verilmiştir. Böylece Milli Mücadele döneminin sıhhiye ihtiyacını karşılayan bir yapıya bürünmüştür.³¹ Ankara Murahhaslığı'na bağlı olan kurumlar arasında “*Birinci Ankara Hastanesi, İkinci Ankara Hastanesi, Isparta Hastanesi ve Gördes, Bilecik, Haymana, Mihalicık, Sivrihisar, Afyonkarahisar-Uşak, Bilecik ve havalisi imdad heyetleri*”³² bulunmaktadır. Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye ilk kurulduğunda muhacir, mülteci ve aşiretlerin iskânıyla iaşesini sağlamak, Rusya’daki esirlerin celbi/kendine çekme ve yetimhanelerle ilgilenmiştir.³³

31 Temmuz 1920’de Malatya Mebusu/Milletvekili Lütfü Bey ve arkadaşları tarafından Muhacir Müdüriyet-i Umumiyesi teşkilatının lağvedilerek Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’ne bağlanması hakkında verilen teklif görüşülmüştür.³⁴ Muhacir Müdüriyeti Umumiye’si hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Osmanlı’nın büyük toprak kayıpları yaşayıp da çekildiği bölgelerdeki Müslüman halk mülteci konumuna düşmüş; anayurda dönmeye başlamıştır. Osmanlı’nın gerileme döneminde toprak kayıplarına paralel olarak milyonlarca insan mülteci konumuna düşmüştür. Osmanlı Devleti muhacirlerin sorunlarını çözmek için ilk önce Dâhiliye Nezareti’ni ve belediyeleri görevlendirmiştir. Fakat göçmenlerin sayısının gitgide artmasına karşın adı geçen kuruluşların asli görevlerinin muhacirlerin iskânıyla doğrudan alakalı olmaması, sorunların artmasına neden olmuştur. Bu yüzden muhacirlerin iskân ve iaşelerinin sağlanması maksadıyla 1860’da ilk kez Muhacir Komisyonu oluşturulmuş; sonraki zamanlardaysa farklı farklı isimlerle görevini yapmaya çalışmıştır.³⁵ Muhacir Komisyonuna müdüriyet ifadesi Balkan Savaşları’ndan sonra getirilmiş ve “*Aşair*” kelimesi ilave edilmiştir.³⁶ Milli Mücadele döneminde işgal bölgelerindeki halkın da muhacir durumuna düşmesi doğal olarak bu sorunun çözümüne ilişkin önerilerin Meclis’te görüşülmesine neden olmuştur.

Lütfü Bey ve arkadaşlarının verdiği öneriyle ilgili Dâhiliye ve Heyet-i Vekile farklı iki teklif vermiştir. Heyet-i Vekile, Muhacir Müdüriyeti Umumiyesi’nin lağvedilerek Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlanmasını; Dâhiliye Vekâletiyse, mahalli belediyeleri bırakılmasını talep etmiştir. Konuyla ilgili Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey, Muhacirin Müdüriyet-i

31 Mesut Çapa, *Kızılay*..., s. 37.

32 Mesut Çapa, *Kızılay*..., s. 41.

33 Bu işlerle doğrudan doğruya sıhhat işlerine ait olan bütçeler ayrı ayrı düzenlenmiştir. 1920’de 1.474.776 lira, 1921’de 926.493 lira, 1922’de 1.966.644 lira bütçe ayrılmıştır. Bkz. *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, 29 Birinci Teşrin, 1933, s. 20.

34 *TBMMZC*, D.1, C.3, B.41, 31 Temmuz 1337, s. 23.

35 Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s. 3-6.

36 Ufuk Erdem, “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi (1913-1922)”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken*, 9/1, 2017, s. 76.

Umumiyesi'nin İstanbul'daki Dâhiliye Nezaretine bağlı bir kurum olduğunu söylemiştir. Ankara'da yeni bir hükümet teşekkül ederken İstanbul'daki hükümetten farklı bir uygulama yapılmadığını yalnız İcra Vekilleri kanununda farklı olarak Sıhhiye ve Muavenet Vekâleti'nin kurulduğunu belirtmiştir. Dr. Adnan Bey, bütün teşkilatın lağvedilerek belediyelere devredilmesini uygun bulmamıştır. Teşkilatın bazı kısımlarının Dâhiliye Vekâleti'ne –aşiretlerin iskânı gibi- Sıhhiye Vekâletineyse işe vesaire kısımlarıninsa verilmesi kanaatini bildirmiştir.³⁷ Böylece muhacirlerin sevk ve iskânına dair olan sorunlar çözülmeye çalışılmış olsa da bu görüşmelerde kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Yine Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı kalmıştır.

Milli Mücadele döneminde sıhhi politikaların temelinde bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek bulunmaktadır.³⁸ Nitekim Dr. Adnan Bey'in sıhhiye vekilliği zamanında ele alınan konulardan bir diğeri o dönemde ciddi sağlık sorunları arasında yer alan frengi hastalığıdır.

Frengi hastalığı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşları sonrasında Anadolu'nun pek çok yerine yayılmıştır. Hastalığın önünün alınması için Bolu Mebusu Fuat Bey, 14 Ağustos 1920'de *Frenginin men ve tahdidi sirayeti hakkında kanun* teklifini Heyet-i Umumiye'ye sunmuştur. Dr. Fuat Bey, mecliste konuyla ilgili yapılan görüşmelerde Batı Anadolu'daki durumu izah etmiş; cephe ve cephe gerisini yaptığı ziyaretlerde 1920 senesinde Eskişehir'deki zührevi hastalıklar hastanesinde tedavi gören hastaların %30'u frengili olduğu bilgisine ulaşmıştır. Ayrıca askeri birlikte yer alan 120 kişiden 45'inin frengili olduğu ve Kütahya cephesindeyken bu hastalığı kaptıkları tespit edilmiştir. Kütahya'daki sıhhiye defterlerine, 3 bin kişi frengili olarak kaydedildiği bilgisini paylaşmıştır. Konuşmasının devamında frenginin yayılma sebeplerinden birinin evlenirken bu hastalığın teşhisiyle ilgili bir kanunun olmamasına bağlamıştır. Bir adamın üç kadını evlilik vaadiyle kandırarak onlara bilerek frengi geçirdiğini ve kişiyle ilgili işlem yapılması istendiğindeyse kanun olmadığından kişi hakkında işlem yapılamayacağı söylenildiğini örnek olarak vermiştir.³⁹

Konuyla ilgili görüşlerini dile getiren Dr. Abidin Bey, frengi ve bel soğukluğu hastalıklarının, yeni doğan bireylerde çeşitli sakatlıklar meydana getirdiğine dikkat çekmiştir. Belsoğukluğu hastalığının yeni doğanlardaki sonucunun körlük, frengi hastalığına

37 TBMMZC, D.1, C.3, B.41, 31 Temmuz 1337, s. 23-27.

38 Feyza Kurnaz Şahin, "Propaganda Ve Sağlık: Cumhuriyet Döneminde Sıhhi Propaganda Faaliyetleri ve Halk Sağlığına Etkileri (1923-1945)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu*, (26-28 Kasım 2015 İzmir), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, s. 553.

39 TBMMZC, D.1, C.7, B.122, 26 Aralık 1336, s. 34-35. Bu dönemde Sıhhiye Vekâleti'nin bütçesinden frenginin tedavisi için para ayrılmıştır. Yine Kastamonu ve Bolu'da hükümetçe frengi tedavi merkezleri açılmıştır.

frengi çiçeği olduğunu söylemiştir. Evlilik öncesinde yapılacak olan muayenenin toplum sağlığı ve doğacak yeni nesil için önemli olduğunu vurgulamıştır. Frengi hastalığını parasız tedavi edebilmek için ilginç bir öneri Ömer Lütfi Bey'den gelmiştir. Frengililer için belirli yerlerde büyük hastanelerin açılıp hastaların oraya gönderilmesini ve çalıştırılmasını önermiştir. Benzer bir uygulamanın Birinci Dünya Savaşı'nda yapıldığını hatırlatmıştır. Savaş sırasında Merzifon Şifa yurdunda 900 frengi hastasının toplandığını ve bu kişilerin tedavi olurken zirai alanda çalışmış olmalarını örnek olarak vermiştir. Kendisini tedavi ettiren veya ettiremeyen köylülerin bu şekilde toplanarak çalıştırılmalarıyla devlete yük olmayacaklarını belirtmiştir.⁴⁰ Frengi hakkında çıkartılacak olan bir kanunun hastalığın önlenmesinde etkili bir yöntem olacağı düşünülmüştür.

Görüşmeler nihayetinde 5 Şubat 1921'de 90 sayılı "*Frenginin Men ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanun*" çıkartılmıştır. 12 maddeden oluşan bu kanunda frengi hastası olduğunu bilerek sağlıklı insana bulaştıran kişilere altı aydan iki yıla kadar hapis veya yüz liradan beş yüz liraya kadar para cezası verilmiştir. Tabiplerin kendilerine gelen frengi hastalarını hükümet tabibine, eğer o yoksa belediye doktoruna bildirme zorunluluğu getirilmiştir. Yine eğer bir frengi hastası belirlenen günlerde tedavi olmak üzere gelmemesi durumunun bildirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca frengi hastalarını tedavi etmeye kalkışan mutatabbiple/şarlatan, üfürükçü iki aydan iki seneye kadar hapis veya elli liradan yüz liraya kadar para cezası verilmesi hükmü getirilmiştir.⁴¹ Böylece Anadolu'da yaygın olan frengi hastalığını önlemeye çalışan kanunla halk sağlığı açısından önemli bir adım atılmıştır.

Frengi hakkında çıkartılan kanunun ardından 14 Eylül 1920'de 22 sayılı *Men'i Müskirat Kanunu* çıkartılmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu kanun her ne kadar doğrudan Sıhhiye Vekâletiyle ilişkili olmasa da kanunun iki maddesi vekâletle ilgilidir. Bu maddelerden ilki 5. madde olup: "*Tababette kullanılacak her nevi ispirotolu mevat ihtiyacı nisbetinde Sıhhiye Vekâletince eczanelere tevzi ve sarfiyatı kontrole tabi tutulur.*" hükmü bulunmaktadır. İkincisiyse 6. maddedir: "*Tababette istimal olunacak ispirotolu mevaddın sureti istimal ve sarfı hakkında Sıhhiye Vekâletince bir talimatname kaleme alınacaktır.*"⁴² hükmüyle doktorluk mesleğinde kullanılan ispirotolu malzemelerin eczanelere dağıtma işi Sıhhiye Vekâleti'nin kontrolüne bırakılmıştır.

40 TBMMZC, D.1, C.7, B.122, 26 Aralık 1336, s. 36-38.

41 *Resmî Gazete*, 7 Mart 1337, No.5, s. 96.

42 Gürkan Tekin, *Sıhhiye ve...*, s. 31.

24 Eylül 1920’de Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey, hududu sıhhiye bütçesi sekiz aylık maaşları için 2.440 lira istemiştir. Ayrıca beklenmedik harcamalar için 7.780 lira; çeşitli masraflar içinse 3.200 liranın Maliye Vekâleti tarafından düzenlenip Meclis-i Âliye sunulan iki aylık muvakkat bütçeye ilâvesini talep etmiştir. 30 Eylül 1920’de Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, genel bütçeden maaş almayan hudut sıhhiyesi memurları için genel bütçeden maaş ödenmesi gerektiğini söylemiştir. Sonuç olarak 1920 yılının iki aylık muvakkat bütçesinde Sıhhiye Vekâleti’ne devlet bütçesinden 123.482 lira ayrılmıştır.⁴³ Şubat 1921’de Sıhhiye Vekâleti’nin bütçe görüşmeleri yapılmıştır. Bu görüşmelerde hükümetin teklif ettiği ve encümenin kabul ettiği ücretlere yer verilmiştir. Bazı hususlarda hükümet ve encümen aynı bütçede karar kılmışken bazı bütçelerde encümen daha azını kabul etmiştir. Tablo 1 ve Tablo 2’de bütçeden talep edilen ve kesinleşen ödenekler görülmektedir.

Nevi Muhassasat	Hükümetçe Teklif Olunan	Encümence Kabul Edilen
Hükümet Hastaneleri	50.000	50.000
Telkikhane	2.500	2.500
Darülkelp Tedavihanesi	3.000	3.000
Bakteriyolojihane	500	500
Küçük Sıhhiye Memur Mektebi	150	150
Kimyahane	500	500

Tablo 1: Sıhhiye Vekâleti Bütçesi Görüşmelerinden⁴⁴

Tablo 1’de görüleceği üzere doğrudan halk sağlığıyla ilgili olan konularda hükümetin istediği meblağ, encümence kabul edilmiştir. Nitekim kuduz tedavisi ve bakteriyolojihane Sıhhat Vekâleti’nin oluşturulmasının ardından ilk açılan bölümlerdir.

Nevi Muhassasat	Hükümetçe Teklif Olunan	Encümence Kabul Edilen
Müfettiş Yevmiye ve Harcırahı	5.000	3.200
Muhacirin Sıhhiye Harcırahı	10.000	10.000
Sulfato Esmanı*	15.000	15.000
Emrazi Sariye ve İstilaiye Masrafı*	60.000	45.000
Frenji Mücadelesi	15.000	15.000
Nakliye ve Bendiye	500	500

Tablo 2: Sıhhiye Vekâleti Bütçesi Görüşmelerinden⁴⁵

Tablo 2’de görüleceği üzere göçmenlerin sağlık harcamaları, frenji mücadelesi ve sıtma hastalığının tedavisinde kullanılan kinin için hükümet tarafından ayrılması istenen

43 TBMMZC, D.1, C.5, B.92, s. 247-249.

44 TBMMZC, D.1, C.8, B.158, 27 Şubat 1337/1921, s. 498.

45 TBMMZC, D.1, C.8, B.158, 27 Şubat 1337/1921, s. 496.

bütçe encümen tarafından kabul edilmiştir. Ancak müfettiş yevmiyeleri ve hastane masraflarında encümen, hükümetin istediğinden daha az bütçe ayırmıştır. Sıhhiye Vekâleti'nin bütçe görüşmelerinde Dr. Adnan Bey, özellikle harcırahlarla ilgili yapılan tenkitlere ve Sıhhiye Vekâleti'nin durumunu izah etmiştir:⁴⁶

“...Sıhhiye de yeniden kuruluyor.. Biz buraya geldiğimiz zaman 290 hekim lâzım olduğu halde elimizde ancak 180 hekim vardı ve şimdi yavaş yavaş gelen hekimlerle; tedarik ettiğimiz ve bize ilihak eden hekimlerle bu işleri tanzime çalıştık ve çalışıyoruz. Sonara buraya geldiğimiz zaman ilk olarak karşısında kaldığımız şey; sıhhat için elzem olan birçok müesseselerin mevcut olmaması idi. Fena bir itiyat neticesi olarak bu gibi müesseseleri hep İstanbul'da ve oradan da fekki' irtibat edince muztar bir vaziyette kaldık. İşte o zamanlar; hayat bahasına olan bazı müesseseler burada yoktu. Meselâ Darülkelp müessesesi. Bir adamı bir kuduz köpek ısırduğunda tedavi edilmezse ölür. Burada bin bir müşkülata bir Daülkelp müessesesi açabildik. Böyle müesseseler İstanbul gibi yerlerde on gün yapılabilen şeylerdir. Sofya'ya bir adam gönderilir ve levazım tesis olunabilir. Halbuki biz bunu burada bin bir tülü müşkülata yapabildik. Çünkü her taraf kapanmış olduğu halde kaçak şişeler içerisinde birçok müşküllerle levazım getirerek açabildik...

Aşılar meselesine gelince zaten asıl Sıhhiyenin hizmetleri buradan başlar. Yine vaktiyle Sivas'ta tesis edilmiş bir Aşı müessesesi vardı ve birtakım aşılar yapıyordu. Fakat bir kısmı tutmuyordu. O müessese de mütarekeyi müteakip ne olmuş bilmiyorum. Onların ıslahına çalıştım ve bu müessese bugün iki yüz elli bin kişilik aşı, yetiştirebiliyor. İşte yapabildiğimiz şeyler bunlardır ve bu müesseseler işliyor...”

Konuşmasının devamında bir diğer eleştiri konusu olan muavenet/yardım kısmını ele almıştır. Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey, Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi'nin, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne bağlanması için rica ettiğini fakat Meclis'in genel temayülünün müdüriyetin belediyelere bağlanması olduğunu hatırlatmıştır. Müdüriyetin, Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı kaldığını söylemiş ve vekâletin muavenet kısmıyla ilgili eleştirileri haksız bulduğunu dile getirmiştir.⁴⁷ Böylece vekilliğini yaptığı vekâletin genel durumunu, yapılan faaliyetleri izah etmiş; eleştirilere yanıt vermiştir. Dr. Adnan Bey'in Sıhhiye Vekilliğinden istifası üzerine Dr. Refik Bey (Saydam) göreve seçilmiştir.

Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in Faaliyetleri (10 Mart 1921-20 Aralık 1921)

Dr. Refik Bey, Askeri Tıbbiye'den tabip yüzbaşı unvanıyla 1906'da mezun olmuştur. İlk görev yeri olan Gülhane'deki stajının ardından Üçüncü Ordu'ya atansa da

46 TBMMZC, D.1, C.8, B.158, 27 Şubat 1337/1921, s. 498-500.

47 TBMMZC, D.1, C.8, B.158, 27 Şubat 1337/1921, s. 498-500.

histoloji ve embriyoloji alanında çalışmak üzere Gülhane'deki görevine devam etmiştir. 1910 yılında Almanya'nın Berlin şehrine gitmiş; Askeri Tıp Akademisinde ve başka şehirlerde çeşitli kurslar almıştır. Almanya'ya gidişinin ikinci yılında Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine Türkiye'ye geri dönmüştür. Aktif görev başvurusu üzerine Antalya Redif Fırkasının İkinci Seyyar Hastanesine atanmıştır. Balkan Savaşı boyunca Dr. Refik Bey çeşitli hastanelerde görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Sahra Müfettişi Umumisi Muavinliği'ne atanmış ve Mondros Mütarekesi'ne (30 Ekim 1918) kadar da bu görevi sürdürmüştür. Mütareke imzalandıktan sonra 5 Mayıs 1919'da 9. Ordu Sıhhiye Müfettiş Muavinliği'ne atanmıştır. Böylece Dr. Refik Bey, 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın emrine girmiş ve onunla birlikte Samsun'a geçmiştir.⁴⁸ Dr. Refik Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında tifüs aşısını hazırlayarak literatüre girmiştir. Ayrıca tetanos ve dizanteriye karşı serum üretilmesinde önemli rolü bulunmaktadır.⁴⁹ Dr. Refik Bey, Müdafaa-i Milliye-i Vekâleti'nin Sağlık Şubesi'nde görevlendirilmiştir.⁵⁰ Onun bu özellikleri Adnan Bey'in istifasından sonra Sıhhiye Vekilliğine atanmasını sağlamıştır. Her ne kadar kısa süreli de olsa Dr. Refik Bey'in vekilliği döneminde daha çok muhacirler ve yetimler yani muavenet kısmının ön plana çıktığı görülmektedir.

1 Mayıs 1921'de Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olan Muhacirin bütçesi Muvazene-i Maliye Encümeni kararıyla Sıhhiye Vekâleti'ne bağlanmasına karar verilmiştir.⁵¹ Haziran 1921 yılı içinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nce askeri hastanelerin iâşesinin düzeltilmesi ve iyileşen askerlerin orduya daha gürbüz olarak iade edilmeleri için verilen tezkere İcra Vekilleri heyetinde görüşülmüştür. İstanbul Gümüşsuyu Hastanesi'nde yapılan uygulamayla üç derece üzerinden tayini uygun bulunmuştur. Ancak Sıhhiye Vekâleti'yle de yeniden tetkik edilerek ona göre karar verilmesi düşünüldükçe Sıhhiye Vekâleti'ne tebliğ edilmiştir.⁵² Bu durumun nedeni askeri ve sivil sıhhiye işlerinin ayrı vekâletlerce yürütülmesinden kaynaklanmaktadır.

Sıhhiye Vekâleti sağlık işleri yanında yetim yurtlarıyla ilgili meselelerde de muhatap olarak kabul edilmiştir. 1921 Ekim ayında TBMM görüşmelerinde dile getirilen

48 Kemal Arı, "Cumhuriyetin Sağlık Devrimcisi: Dr. Refik Saydam", *Vatan ve Sıhhat Tıbbiyelinin Yurtseverliği*, ed.: Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, İzmir, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği Yayınları, 2015, s. 295-298.

49 İlber Ortaylı, "Sağlık Ordusunun Az Bilinen Komutanlarından Dr. Refik Saydam", *Milliyet*, 8 Temmuz 2012.

50 Sağlık şubesinde herhangi bir bilgi olmadığından dört bölüm açılarak doküman toplanmıştır. İlk bölüm tabip mevcudunu, ikinci bölüm depolardaki ecza ve malzemeleri, üçüncü bölüm fenni işlere ait bilgileri, dördüncü bölümse istatistik ve istihbarata ait işleri kolordu ve kurumlardan almıştır.

51 *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 13-19-8, 1 Mayıs 1921, s. 2.

52 *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 3-27-11, 29 Haziran 1337, s. 2.

konulardan biri yetim çocuklarla ilgilidir. Amasya Mebusu Hamdi Bey Amasya'daki Şefkat-i İslamiye Yurdu'na yardım hakkında kanun teklifi vermiştir. Mecliste okunan mazbataya göre, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Trabzon muhacirleriyle Sivas mültecilerinden geneli kız olan 300 eytamlı, Amasya'daki Şefkat-i İslamiye adındaki cemiyet ilgilendirilmiştir. Yaşları 6-11 olan yetimlerden 170'i cemiyetin özel okulunda okutturulmuş ve daha büyük olanlarsa biçki, nakış, dokumacılık öğretilmeye çalışılmıştır. Yetim çocuklar için 25 yataklı bir hastane açılmıştır. Bahsi geçen çocuklar için hastane ve okulla birlikte bir de bina yapılmasını isteyen cemiyet gerekli olan parayı temin edememiştir. Hamdi Bey, 30 bin liranın, Muavenet-i İctimaiye bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Amasya'daki Şefkat-i İslamiye Yurdu'na, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye bütçesine beş bin lira tahsisat kabulüne dair kanun çıkartılmıştır.⁵³ Dr. Refik Beyin kısa süreli Sıhhiye Vekilliğinde muhacirlerin durumu ele alınmıştır.

Muhacirin işleri Dâhiliye Vekâlet'inden 5 Haziran 1921 tarihinde yayımlanan nizamnameyle Sıhhiye Vekâleti'ne bağlanmış ve Muhacirin Müdürlüğü vekâlet bünyesinde kurulmuştur.⁵⁴ Muhacirin Müdüriyeti'nin lağvının ardından Sıhhiye Vekâleti çalışmalarına başlamıştır. Bu kapsamda, ilk önce muhacirlerin hangi bölgelerde, kaç kişiden oluştuğu belirlenmeye çalışılmıştır. Muhacirlerin nakilleriyle ilgili nizamname hazırlanmıştır. Nizamname doğrultusunda muhacirin idareleri Sıhhiye müdürlerine; sıhhiye müdürünün o bölgede olmaması durumunda merkez tabibine; merkez tabibinin olmaması halindeyse hükümet tabibinin idaresine verilmiştir. Lağvedilen muhacirin idarelerine birer kâtip verilerek bu idareler ortadan kalkmıştır. Böylece tasarruf edilen parayla hasta, yaşlı, sakat ve kimsesiz kadınlara verilen yevmiyenin miktarı artırılmıştır. Çoğunluğu şark vilayetlerinden gelen muhacirlerin sevk ve iaşeleri için 370 bin lira Maliye Vekâleti'nce ayrılmıştır. Bahsi geçen paranın bir an önce Sıhhiye Vekâleti'ne aktarılması talep edilmiştir.⁵⁵ Muhacirlerin durumu ve sevkleriyle ilgili görüşmeler mecliste çeşitli zaman aralıklarında devam etmiştir. Kasım 1921'de Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey, muhacirlerle ilgili son durumu TBMM'nde paylaşmıştır.

“Efendim, muhacirin ve mülteci işlerinin vekâlete raptı tarihi olan 15 Haziranda vilâyâtı şarkıye muhacirininin miktarı bizim elimizdeki bir listede 125 - 130 bin olarak gösterilmiştir. Bu rakam her halde muhtacı tetkik idi ve nitekim muhacirin işlerini Sıhhiye Vekâleti'ne Verdiğiniz zaman şu kürsüden vilâyâtı şarkıye muhacirini miktarının ancak, yetmiş bin raddesinde olduğunu zannettiğimi söylemiştim. Bilâhara yapmış olduğum tahkikat neticesinde mevcut olan

53 TBMMZC, D.1, C.13, B.93, 15 Ekim 1337, s. 149-153.

54 “Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sihhiye-ve-muavenet-i-ictimaiye-vekaleti-saglik-ve-sosyal-yardim-bakanligi/>, Erişim Tarihi: 27.01.2022.

55 TBMMZC, D.1, C.10, B.40, 20 Haziran 1337, s. 423-425.

muhacirinin de bu yekûna karib olduğunu gördük. Filvaki Teşrinievvelin sonuna kadar memleketlerine müteveccihen hareketleri bildirilen ve bu meyanda Kars, Ardahan, Oltu sancaklarına gelen mültecilerle İstanbul'dan vilâyatı şarkiyeye gitmek üzere limanlarımıza çıkan muhacirinin heyeti umumiyesinin doksan üç bine baliğ oluyor. Yapılan tediye ile bunlardan ancak yüzde yetmiş beşine iase ve vesait verebilmişiz. Diğer yirmi beşi kendi vasıtalarıyla doğrudan doğruya hareket etmişlerdir.⁵⁶

Konuşmasının devamında şark muhacirlerinin tamamının niçin gönderilemediğini şu şekilde açıklamıştır:

"...Eğer tahsisatın tamamen verilmesi kabil olsa idi, vilâyatı şarkiyeye muhacir ve mültecilerinin kamilen iadeleri mümkün olacaktı ve nitekim bu yüz elli bin lira ile bunun mümkünülhusus olacağını o vakit Heyeti Celilenize arz etmiştim. Yüzde elli derecesinde tediye olması bunların bir kısmının yerlerine gitmesini diğerlerinin de gidememesini mucibolmuştur.⁵⁷"

Açıklamadan anlaşılacağı üzere Maliye Vekâleti tarafından ayrılan tahsisatın tamamının Sıhhiye Vekâleti'ne geçmemesi muhacirlerin evlerine geri döndürülmelerini sekteye uğratmıştır. Muhacirlerin sevk işlerinin nasıl gerçekleştiğini Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey şu şekilde izah etmiştir.

"...Efendiler; elimizde mevcut olan muhacirin nizamnamesi mucibince muhacirin sevk komisyonu, sevk olunacak muhacirin için bir istihkak bordrosu yapar, kebir, sagir aile efradiyle reisi, ailenin ismi, kaç kuruş verileceği ve saire olmak üzere bir bordro tanzimi bizim için usul iktizasındadır. Bu bordro iki nüsha olarak tanzim edilmeden bittabi bize maliye para vermez. Bu bordrolardan bir tanesi, doğrudan doğruya mal memurunun nezdinde diğeri de muhacirin komisyonu nezdinde kalır. İmza hanesi vardır, para alırken oraya imza edilir.⁵⁸"

Kars Mebusu Cavid Bey ve arkadaşlarının İçdir ve Sürmeli halkının yardım isteyen telgrafıyla ilgili olarak bölgede ne gibi çalışmalar yapıldığına dair bilgi istemişlerdir. Aralık 1921'de Dr. Refik Bey, bu yazılı soru üzerine bölgede yapılan çalışmalarla alakalı TBMM'de beyanat vermiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, gelecek olan muhacirlerin Türk tabiiyetini kabul etmeleri koşuluyla doğrudan muhacir tahsisatından faydalanabileceklerine dair yazıyı Beyazıt Mutasarrıflığıyla Şark Cephesi Komutanlığı'na tebliğ etmiştir. 12 Aralıkta, Sıhhiye Vekâleti'ne Dâhiliye Vekâleti'nden bölgedeki yetim çocuk sayısının günden güne arttığı ve yetimlere muhtacin/ihtiyaç

56 TBMMZC, D.1, C.14, B.108, 10 Kasım 1337, s. 148. Muhacirleri %30'u kendi vilayetlerine sevk edilmiştir. Diğer %70'lik kısım Konya ve Sivas'a gönderilmiş; ilkbahar ayları içinde kendi mıntikalarına gönderilmesi planlanmıştır.

57 TBMMZC, D.1, C.14, B.108, 10 Kasım 1337, s. 149.

58 TBMMZC, D.1, C.14, B.108, 10 Kasım 1337, s. 150. İmza işleri oldukça sıkı tutulmuştur. Örneğin; Konya Ereğlisi'nde bu imzaların önceden atıldığına dair bilgi geldiğinde Konya ve Niğde sıhhat müdürleri Ereğli'ye gitmiş; ayrıca Konya valisi de durumdan haberdar edilmiştir. Yapılan incelemede suiistimal olmadığı, memurun dikkatsizliğinden kaynaklanan bir hata olduğu ortaya çıkmıştır.

sahipleri tahsisatından 2 bin lira havale yapılmasını istemişlerdir. İsteğe binaen Sıhhiye Vekâleti, Beyazıt Mutasarrıflığından yetimlerin nereden ve nasıl geldikleri, kaç kişiden oluştuğu ve yaşlarının hangi yolla karşılandığına dair bilgi talebinde bulunmuştur. Mutasarrıflıktan gelen yanıtta göre, kaza ve civarında 120 yetim, 90 erkek; 90 kız ve 85'i kadın olmak üzere 385 kişi vardır. İran ve Azerbaycan'dan geldikleri, bir önceki yıl yaşlarının ve bakımlarının ordu tarafından karşılandığı bilgisi verilmiştir. Bunun üzerine vekâlet, ilk etapta 500 lira göndermiştir. Dr. Refik Bey, ancak 1000 lira daha gönderilebileceğini sözlerine eklemiştir. Sıhhiye Vekilinin konuşmasının ardından yazılı soruyu veren Cevad Bey, Azeri Türklerinin daha önceden ziraatla uğraştıklarını ve İktisat Vekâleti vasıtasıyla buradaki ahaliye tohumluk gönderilmesini de istemiştir.⁵⁹ Alınan bu kararda sıhhiyeden ziyade sosyal politikaların izleri görülmektedir. Çünkü Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin muavenet-i içtimaiye kısmı sosyal işlerle ilgilenilmesi için kurulmuştur. Bu özelliğiyle Avrupa'daki benzer uygulamalar ilk kez TBMM vasıtasıyla gerçekleştirilmiş oldu.⁶⁰

Bu dönemde ordunun sıhhiyeyle ilgili ihtiyaçlarında hem Sıhhiye Vekâleti'nin hem de Kızılay'ın yardımcı olduğu görülmektedir. Örneğin Sağlık Dairesinin ihtiyaç duyduğu doktor ve eczacılar İstanbul'dan Ankara'ya getirilmiştir. Ekim ve Kasım 1921'de sıhhiye riyasetinin talebi üzerine 2 bin don, 2 bin gömlek, 4 bin 500 fanila ve battaniye, 50 sandık pansuman malzemesi, pamuk ve sargı bezi gönderilmiştir.⁶¹ 1921 yılı içinde ordu için İstanbul'dan 271 muvazzaf, 7 yedek olarak 278 doktor ve 11 yedek dış doktoru ile 66 eczacı getirilmiştir. Yine BMM bünyesindeki 25 yedek tabip, bir dış tabibi ve 18 yedek eczacının orduya katılmasına karar verilmiştir. Böylece orduda görevli olan doktor sayısı 719'a, dış tabibi sayısı 12'ye ve eczacı sayısı da 215'e çıkartılmıştır.⁶² Bunların dışında Müdafaa-i Milliye Vekâleti, ordunun sağlık işleri için takviye yapmıştır. Mart ayı boyunca sıhhiye müfrezelerinin kadrolarına birer doktor ve sağlık çalışanı görevlendirmiştir. Ayrıca 15 sedyeli 2 arabalı sıhhiye bölüğü eklenmiş; her tümen için de birer sıhhiye bölüğü oluşturulmuştur. Ek olarak harp hastaneleri 1, 2, 3, 4, 10, 11, 12, 13, 14, 15 numaralarıyla oluşturulup Batı Cephesine gönderilmiştir.⁶³ Ordunun sıhhi durumuyla ilgili bu hazırlıklardan başka Dr. Refik Bey'in vekâleti döneminde yapılan bir diğer çalışma salgın hastalıklar üzerinedir.

59 TBMMZC, D.1, C.14, B.120, 1 Aralık 1337, s. 422-423.

60 Necdet Hayta - Tuğba Belenli, "Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar", *Belleten*, 80, 2016, s. 290.

61 Mesut Çapa, *Kızılay...*, s. 98-99.

62 Metin Kopar, *Türkiye'de Sağlık...*, s. 39.

63 Feyyaz Karıncalı, *TBMM Hükümetleri Döneminde Müdafaa-i Milliye Vekâleti (3 Mayıs 1920-29 Ekim 1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021, s. 53.

Balkan Savaşları'nda, Dr. Refik Bey'in en önemli gözlemi salgın hastalıkların ve koruyucu önlemler alınmadan cepheye asker göndermenin büyük yıkımlara neden olduğunu fark etmiş olmasıdır. Bu sebeple Sıhhiye Vekilliği döneminde salgın hastalıklarla etkin mücadele edebilmek için ülkedeki her yörenin birbirinden ayrı bir biçimde araştırılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, il sağlık teşkilatlarının kendi görev yerlerindeki bölgeleri coğrafi ve sıhhi açıdan incelemeleri istenmiştir. İl sağlık teşkilatlarının bu kapsamda hazırladıkları raporların vekâlete gönderilmesi beklenmiştir.⁶⁴ Dr. Refik Beyin, Sıhhiye Vekâleti'nden istifasının ardından Dr. Rıza Nur Bey, Sıhhiye Vekili olarak göreve başlamıştır.

Sıhhiye Vekili Dr. Rıza (Nur) Bey'in Faaliyetleri (24 Aralık 1921-27 Ekim 1923)

Dr. Rıza Nur Bey, 1901'de Askeri Tıbbiye'den yüzbaşı doktor unvanıyla mezun olmuştur. Daha sonra 1907'de cerrahi profesörü olmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan seçimlerde Sinop mebusu seçilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyetiyle arasının açılmasından sonra kürsüsü lağvedilerek profesörlük unvanı elinden alınmıştır. 1913'te Bab-ı Âli Baskını'nın ardından tıp tahsili görmesi bahanesiyle yurt dışına gönderilmiştir. Sürgün döneminde Cenevre'de cerrah olarak çalışmıştır. Mütarekenin ardından Türkiye'ye dönen Dr. Rıza Nur Bey, yapılan seçimlerde Sinop mebusu seçilerek son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne girmiştir. İstanbul'un işgalinden sonra meclis dağıtılınca Ankara'ya gitmiştir.⁶⁵

Dr. Rıza Nur Bey'in Sıhhiye Vekilliği döneminde teşkilatlanmadan muhacirlerin yerleştirilmelerine kadar birçok konu üzerinde faaliyetlerde bulunulmuştur. Elviye-i Selase'de yaşayan ve Rus okullarından mezun olan Sıhhiyecilerin diplomalarını tasdik edecek Heyet-i İlmiye'nin teşekkülüne kadar sıhhiye mezunlarının Elviye-i Selase dâhilinde ve Sıhhiye müdürleri gözetiminde memur olarak istihdam edilmelerine izin verilmiştir.⁶⁶ Rusya'dan Türkiye'ye gelecek olan muhacirlerin Trabzon'a kadarki nakliye masrafları ve iâşe bedellerinin ödenmesi için Sıhhiye Vekâleti'nin bütçesine 20 bin liralık ek bütçe konulmuştur.⁶⁷ Sadece muhacirler için değil ayrıca Yunanistan ve Rusya'da bulunan esirlerin getirilmesi ve iâşe masrafları için de Sıhhiye Vekâleti bütçesine 40 bin lira eklenmiştir.⁶⁸

64 Bu raporlar daha sonra Dr. Rıza Nur döneminde tasnif edilerek bir dizi halinde yayınlanmaya başlamıştır. Bkz.: Atakan Esen, "Sıhhi-i İçtimai Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 60, Bahar 2017, s. 78.

65 Ali Birinci, "Rıza Nur (1879-1942)", *DİA*, C.35, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, s. 65-66.

66 *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 4-48-9, 15 Şubat 1922, s. 2.

67 *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-25-10, 24 Ağustos 1922, s. 2.

68 *BCA*, Fon Kodu: 30-18-1-1, Yer No: 5-27-12, 5 Eylül 1922.

26 Ocak 1922’de Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey, Sinop gezisinden henüz dönmediği için Celal Bey’e (Bayar) vekâlet vermiştir. Ancak Celal Bey, İktisat Vekilliğinden istifa edip Heyet-i Vekile’den çekilince Sıhhiye Vekâleti’ne kimin vekâleten bakacağı sorunu ortaya çıkmıştır. Meclis’te Celal Bey’in halen vekâlet etmesi gerektiği tartışılırken durumun ciddiyetine dikkat çekilmiştir. Çünkü Aralık 1921 yılı içinde çiçek hastalığı tekrar kendini göstermeye başlamış ve 260 çiçek hastasının 80’i vefat etmiştir. Ayrıca lekeli tifo ve humma-i racia/dönek ateş hastalıkları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Celal Bey’in, vekâleten Sıhhiye Vekili olarak devam etmesine karar verilmiştir.⁶⁹

Nisan 1922’de Rusya’da aç kalan Müslüman çocukların Türkiye’ye getirilmesiyle ilgili görüşmeler yapılmıştır. Konuyla ilgili konuşan Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey, birçok çocuğun Rusya’daki açlık nedeniyle Türkiye sınırına gelmeye çalıştıklarını söylemiştir. Hatta bu çocukların bir kısmının daha Türkiye sınırına varmadan açlıktan öldüklerini dile getirmiştir. Çocuklar Türkiye’ye gelmeden onların barınma ve iaşeleri için gerekli planlamaların yapılması düşünülmüştür. Bahsi geçen çocuklar için alınacak önlemler arasında 2 bin kadarının yetimhanelere yerleştirilmesi vardır. Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey, konunun Himaye-i Etfal Cemiyeti’ne bildirildiğini fakat Türkiye’de çok sayıda yetim çocuğun bulunduğunu ve yetimhanelerin kötü durumda olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne de ne kadar çocuğa bakabilecekleri sorulmuştur. Kazım Karabekir Paşa, 2 bin çocuğu alabileceğini bildirmiştir. Ayrıca gelen çocuklardan yetimhaneye yerleştirilemeyenleri, köylerdeki ve şehirlerdeki ailelerin yanına yerleştirilmesini teklif etmiştir. Ancak bu şekilde Türkiye’ye gelecek çocukların açlıktan ölmekten kurtarılabilceğini ifade etmiştir. Kısaca gelecek olan çocukların belediyeler vasıtasıyla uygun durumdaki ailelerin yanına yerleştirilmesi düşünülmüştür.⁷⁰

1922 yılında salgın hastalıkların artmaya başlaması üzerine 17 Ağustos 1922’de Yozgat Mebusu Feyyaz Ali Bey ve arkadaşları, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’nin bütçesinin Maliye Vekâleti bütçesinin görüşülmesinin ardından müzakere edilmesine dair tkrir vermiştir. Operatör Emin Bey, İstanbul’da ve daha başka yerlerde veba vakalarının görüldüğünü, en azından bulaşıcı hastalıklarla ilgili tahsisatın hemen çıkması gerektiğini söylemiştir.⁷¹ 4-7 Eylül 1338/1922’de Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’nin 1338/1922 senesinin bütçesi TBMM’nde görüşülmüştür. Aydın Mebusu Mazhar Bey, 1922 senesine gelinceye kadar Sıhhiye Vekâleti’nin gelişimi, eksikleri ve faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Sıhhiye teşkilatının diğer teşkilatlar

69 TBMMZC, D.1, C.16, B.150, 26 Ocak 1338, s. 141-142.

70 TBMMZC, D.1, C.18, B.19, 3 Nisan 1338, s. 481-482.

71 TBMMZC, D.1, C.22, B.88, 21 Ağustos 1338, s. 250-251.

içinde en zayıfı olduğunu dile getiren Mazhar Bey, kazaların yarısında henüz resmi doktor olmadığını söylemiştir. Konuşmasının devamında küçük sıhhiye memurları teşkilatının oluşturulduğundan bahsetmiştir. Özellikle salgın hastalıkların engellenmesi için doktorların olmadığı bölgelerde bu teşkilat vasıtasıyla önlem alınabileceğini, bu sebeple de mevcudiyetlerinin artırılmasını önermiştir. Ancak küçük sıhhiye memurlarının görevinin sadece salgın hastalıkların tespitiyle sınırlandırılması gerektiğini sözlerine eklemiştir. Görüşmelerde eczacılara akşam nöbet usulü getirilmesi istenmiştir.⁷²

Dr. Rıza Nur Bey'in, resmi görevli olarak Moskova'ya gitmesi üzerine yerine seçilen Sıhhiye Vekâleti Vekili Dr. Fuat Bey,⁷³ yapılan tenkitler üzerine TBMM'de sıhhiye teşkilatının işleyişine dair açıklama yapmıştır. Bu dönemde doktorlar üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı idari hususi hastanelerde görev yapan doktorlar olup vekâlet bunların sadece sicil işleri ve tasdik işlemlerinden sorumludur. Bir diğer kısım hükümete ait olan vekâlete bağlı olan doktorlardan oluşurken üçüncü kısım doktorlar belediye doktorudur. Vekâlet kendisine bağlı olan doktorların bölgelere dağılımını eşit olarak yapmaya çalışmıştır. Ancak eğer şehirde idari hususi hastaneler varsa oradaki doktorlara müdahale edememiştir. Doğal olarak vekâlet her kazada doktor bulundurmaya ve dispanser olan yerlere hükümet doktoru göndermemeye çalışmıştır. Küçük sıhhiye memurlarının doktorla beraber çalışmasının daha verimli olacağı kanaatini paylaşmıştır. Fakat her yerde doktor bulunmadığını hatırlatmıştır. Küçük sıhhat memuru yetiştirmek için bir okul açılacağı bilgisini vermiştir. Hastalıklarla ilgili açıklamasında sıtma tedavisinde kullanılan kininin 350 kilosunun temin edildiğini, 150 kilosununsa yakın zamanda geleceğini duyurmuştur. Bu dönemde kininin temin meselesini şu sözlerle açıklamıştır. *“Devlet kinininin sureti tevzii hakkında Ziraat Bankası ile uyushularak yapılmış bir itilâfname ve bunu müeyyid olan bir kanun mevcuttur. Mezûr kanun mucibince Ziraat Bankası kinini getirir. Ve bizim istediğimiz yerlere tevzi eder. Binaenaleyh, Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bu meseleye tavsiti, bu kanun mevcut oldukça kabil değildir.”* Bu kanuna rağmen Kızılay'ın kinin yardımı yaptığını eklemiştir. Sıhhiye Vekâleti'nce yürütülen bir diğer çalışma salgın hastalıklarda kullanılan aşılarda ilgilidir. Bu konuda Dr. Fuat Bey *“Sivas'ta bulunan müessesemiz bir sene zarfında 3 269 140 kişilik çiçek aşısı, 1547 litre kolera, tifo, dizanteri aşuları yapmıştır. Bunlardan başka ayrı ayrı veba aşuları yapmıştır. Bu miktarları nakde tahvil ettiğimizde beher litre bin kuruş hesabıyla 1 547 000*

72 TBMMZC, D.1, C.22, B.98, 7 Eylül 1338, s. 539.

73 Dr. Rıza Nur Bey'in resmi bir görevle Sovyetler Birliği'ne gitmesi üzerine 11 Mayıs – 12 Temmuz 1922 Sıhhiye Vekâleti Vekili Dr. Fuat (Umay) Bey olmuştur. Bkz. “Fuat Umay (1885-1963)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/fuat-umay-1885-1963/>, Erişim Tarihi: 27.01.2022. Ancak TBMM zabıt görüşmelerinde Ağustos 1922'de halen sıhhiye vekili olduğu yazılmaktadır. Ayrıca Eylül 1922'de Fuat Bey'in, Dr. Rıza Nur'un Sinop'ta olması nedeniyle yine sıhhiye vekili olduğu görülmektedir.

kuruş tutuyor. Çiçek aşısı ise 40'ar paradan 3 269 140 kuruş tutuyor." demiştir. Tunalı Hilmi Bey'in önermiş olduğu neşriyat işinin Sıhhiye Vekâletinin bütçesinde yer aldığını söylemiştir. Halkın anlayabileceği dilde yazılmış bir kitap yazılmak istendiğini dile getirmiştir. Böyle bir uygulamanın İstanbul'da yapıldığını sözlerine eklemiştir.⁷⁴

Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey, Anadolu'ya gelen muhacirlere karantina uygulamasını kaldırmıştır. Bu uygulama yerine veba için İstanbul'a aşı gönderilmesini ilgili yerlere bildirmiş ve İstanbul'dan da gönderilecek aşılarda muhacirlere yapılmasını istemiştir. Böylece o bölgeden gelecek olan muhacirlerin aşı karneleri olmadan Anadolu'ya gelmeleri engellenmiştir.⁷⁵ Aşılarla ilgili bir diğer gelişme 1922 yılında Sivas'ta 5 milyon kişiye yetecek kadar çiçek aşısı üretimi yapılmış olmasıdır. Ayrıca Sivas'ta üretilen 537 kg kolera aşısıyla 477 kg tifo aşısı halka ve askerlere uygulanmıştır. Tüm bunların yanında askeri alanda yapılan sıhhiye hizmetlerinden de bahsetmek gerekmektedir.

Dr. Rıza Nur, Sakarya Savaşı öncesinde Sanayi Mektebi'ni ve Dar-ul Muallim Mektebi'ni yaralıların tedavisi için uygun hale getirmiş; Dar-ul Muallimat Mektebi'nin öğretmen ve öğrencilerini hastabakıcı olarak eğitmiştir.⁷⁶ Sakarya Savaşı (23 Ağustos-13 Eylül 1921) sırasında tedavileri tamamlanan askerlerin sevkiyatını kolaylaştırmak için sertabiplikler kontrolünde sıhhiye istasyonları; hafif yaralı askerler içinse Sıhhiye Muavenet Merkezleri kurulmuştur.⁷⁷ Sakarya Savaşı esnasında mevcut 660 tabipten 297'si, 146 eczacıdan 78'i ve 14 dişçiden 2'si hayatını kaybetmiştir.⁷⁸ Büyük Taarruz öncesinde de ordudaki askerleri aşılama çalışmaları devam etmiştir. Batı Cephesindeki birliklerde iskorpit hastalığının görülmesi üzerine Antalya ve Adana'dan portakal, sirke ve sebze getirtilmiştir. Sıtma ve çiçek hastalıklarına karşı Ankara'da aşılamalar yapılmıştır.⁷⁹ Böylece erlerin hastalanmaları engellenmeye çalışılmıştır.

26 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile başlamış Türk ordusunun zaferi sonucunda 11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması ile fiilen sona ermiştir. Kazanılan zafer sonrasında düşmandan geri alınan bölgelerin halkına devlet tarafından yardım yapılması gereken yardım görevi Kızılay ve

74 TBMMZC, D.1, C.22, B.98, 7 Eylül 1338, s. 541-551.

75 TBMMZC, D.1, C.24, B.123, 21 Ekim 1338, s. 86.

76 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C.III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967, s. 859-860.

77 Feyyaz Karıncalı, *TBMM Hükümetlerinde...*, s. 52.

78 Metin Kopar, *Türkiye'de Sağlık...*, s. 37.

79 Metin Kopar, *Türkiye'de Sağlık...*, s. 41.

Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti tarafından yapılmıştır. Kızılay hakla eşya yardımında bulunurken Sihhiye Vekâleti para yardımında bulunmuştur.⁸⁰

Milli Mücadele döneminin sona ermesinin ardından Dr. Rıza Bey, görevi yine Dr. Refik Bey'e bırakmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, salgın hastalıklarla mücadele etmek maksadıyla yurtdışındaki gelişmeleri takip etmiş ve ülkede de kuduz, çiçek gibi hastalıkların tedavisi için adımlar atmıştır. Ancak Osmanlı Devletinde müstakil bir sağlık bakanlığı yoktur. 1910 tarihli kanunla Dâhiliye Nezareti bağlı Sihhiye Müdüriyet-i Umumisi kurulmuş daha sonraysa 1916'da Dâhiliye Nezaretine ayrıca Umur-u Sihhiye Nezareti unvanı verilmiştir. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen müstakil bir Sağlık Bakanlığı, Osmanlı Devletinde kurulmamıştır.

Milli Mücadele döneminde müstakil bir sağlık bakanlığının kurulma nedeni Birinci Dünya Savaşının ardından Osmanlı ordusunun terhis edilmesiyle birlikte Anadolu'da salgın hastalıkların artmasıdır. 2 Mayıs 1920'de 3 sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanunla, Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti kurulmuştur. Bu kanunun tartışmalarında bazı milletvekillerinin müstakil bir sağlık bakanlığı kurulmasına karşı çıktıkları görülmektedir. Bunun sebebi İstanbul Hükümetinde bu bakanlığın, müstakil bir bakanlık olmamasından kaynaklanmaktadır. İncelenen dönemde müstakil olarak kurulan Sihhiye Vekâleti'nden ayrı olarak bir de Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne bağlı Askeri Sihhiye Teşkilatı/Sağlık Şubesi bulunmaktadır.

İncelenen dönemde Sihhiye Vekili olarak Dr. Adnan (Adıvar), Dr. Refik (Saydam) ve Dr. Rıza Nur Beyler görev yapmıştır. Dr. Rıza Nur Bey'in Moskova'ya gittiği dönemde Dr. Fuat Bey'in; Sinop'tayken Celal (Bayar) Bey'in vekâleten Sihhiye Vekilliği yaptıkları saptanmıştır. Sihhiye Vekillerinin vekillik dönemleri incelendiğinde ilk Sihhiye Vekili olan Dr. Adnan Bey'in teşkilatlanmaya/ıdari yapılanmaya önem verdiği görülmektedir. Bu durumu muhtemelen Anadolu'da sağlık teşkilatlanmasının yetersiz olmasından kaynaklıdır. Zira teşkilatlanma olmadan halk sağlığının iyileştirilmesine ilişkin adımların atılamayacağı açıktır. Dr. Adnan Bey, daha öncesinden Kızılay Umumi Kâtibi olarak görev yapmış olması, Kızılay'ın Eskişehir Murahhası Besim Paşa'nın Ankara'ya gelmesinin nedenidir. Böylece Sihhiye Vekâleti'nin ihtiyaç duyduğu çeşitli malzemeler Kızılay vasıtasıyla sağlanmıştır. Dr. Adnan Bey'in vekilliği esnasında

80 Gürkan Tekin, *Sihhiye ve Muavenet...*, s. 34-35.

dönemin en büyük sağlık sorunları arasında yer alan kuduz ve frengi hastalıklarının önlenmesi için adımlar atıldığı görülmektedir. Onun vekilliği döneminde Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin sağlık şubesinin, Sıhhiye Vekâleti'ne bağlanması görüşülmüş olsa da Dr. Adnan Bey'in askeri ve sivil sıhhiye hizmetlerinin müstakil kalmasını tercih ettiği görülmektedir. Bunun neticesinde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin faaliyet alanı askeri alandan ziyade göçmenlerin iskânı, salgın hastalıklar ve aşı üretimi noktasındadır. Fakat hem askerlerin aşılmasında hem de doktor ihtiyacı doğduğunda vekâlet bünyesindeki hekimlerin orduda görevlendirildiği görülmektedir.

Dr. Refik Bey'in Sıhhiye Vekilliği sırasında bölgesel olarak hastalıkların belirlenmesi için çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Bu faaliyeti ihtiyaç duyulan sağlık hizmetlerinin hemen sağlanması amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Yine kısıtlı kaynakların verimli bir biçimde kullanılabilmesi için adım atıldığı yorumunu yapmak mümkündür. Dr. Refik Bey'in sıhhiye vekilliği döneminde Rusya'dan muhacir geleceği tespit edilmiştir. Hem Rusya'dan gelmesi beklenen muhacirler hem de ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış olan muhacirlerin sorunlarının çözümü için çalışmalar yapılmıştır. Bu işlerin daha planlı yapılması amacıyla 5 Haziran 1921 tarihinde yayımlanan nizamnameyle Muhacirin İşleri Dâhiliye Vekâleti'nden alınarak Sıhhiye Vekâleti'ne bağlanmıştır. Böylece sistemli bir iskân politikasına geçilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

Dr. Rıza Nur Bey'in vekilliği sırasında hem muhacirlerin durumu hem de salgın hastalıkların önlenmesi için çalışmalar yapılmıştır. Rıza Nur Bey'in vekilliği sırasında karantina uygulamasının kaldırılmasını kararının dönem için alışılmadık olduğu söylenebilir. Muhacirlerin Anadolu'ya gelmeden evvel İstanbul'da aşılmasına kararının verilmesini salgın hastalıkların Anadolu'ya ulaşmadan engellenmesi çabası olarak düşünmek mümkündür. Bu amaçla muhacirlere aşı karnesi uygulanmaya çalışıldığı tespit edilmiştir.

Meclisteki bütçe tartışmaları incelendiğinde Sıhhiye Vekâleti'nin çiçek, kolera, kuduz aşı üretimini sağlamak için gerekli gördüğü meblağın aynen onaylandığı tespit edilmiştir. Fakat Meclis'in, memur maaşı gibi ücretlerde Sıhhiye Vekâleti'nin istediği meblağın onaylanmadığı görülmektedir. Bu durum TBMM'nin aşı üretimine önem verdiği şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Milli Mücadele dönemi boyunca Sıhhiye Vekâleti kısıtlı kaynaklara rağmen Anadolu'da aşı üretmeyi başarmıştır.

Hakem Deęerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları⁸¹

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Resmi Yayınlar⁸²

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)
Resmî Gazete

3. Süreli Yayınlar

Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası
Milliyet

4. Araştırma Eserler

Ada, Turhan: *Adnan Adıvar Hayatı ve Kişiliği*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.

Arı, Kemal: “Cumhuriyetin Sağlık Devrimcisi: Dr. Refik Saydam”, Vatan ve Sıhhat Tıbbiyelinin Yurtseverliği, ed.: Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, İzmir, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği Yayınları, 2015.

Arslan, Mehmet: “Anılarda Milli Mücadele Döneminde Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9/27, Haziran 2021, s. 397-415.

Ataç, Adnan: “Milli Mücadele’de (1919-1923) Askeri Sağlık Hizmetleri”, Isparta, *SDÜTF 100. Yılında Milli Mücadele’de Sağlık Hizmetleri, Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, 2020.

81 Arşiv kaynaklarının ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

82 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Aydın, Erdem: “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 15, 2004, s. 185-207.
- Birinci, Ali, “Rıza Nur (1879-1942)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.35, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara, Türkiye Kızılay Derneği, 2010.
- Dere, Umut: *Operatör Emin (Erkul) Bey'in Hayatı, Mebusluğu ve Şehreminliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2018.
- Elmacı, İrfan: “Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı”, *Belleten*, 79/285, 2015, s. 611-626.
- Erdem, Ufuk: *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Erdem, Ufuk: “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi (1913-1922)”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken*, 9/1, 2017, s. 57-80.
- Erer, Sezer: “Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yapılan Hastaneler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/19, 2010/2, s. 241-252.
- Esen, Atakan: “Sıhhi-i İçtimai Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 60, Bahar 2017, s. 73-90.
- Gül, Muhittin: “Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları”, *G.Ü. Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, V/1, 1988, s. 250-260.
- Hayta, Necdet: Belenli, Tuğba, “Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar”, *Belleten*, 80/287, 2016, s. 279-306.
- Hot, İnci: *Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2001.
- Karabulut, Umut: “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VI/15, Güz 2007, s. 151-160.
- Karıncalı, Feyyaz: *TBMM Hükümetleri Döneminde Müdafaa-i Milliye Vekâleti (3 Mayıs 1920-29 Ekim 1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2021.

- Kopar, Metin: *Türkiye’de Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklarla Mücadele (1923-1938)*, Adıyaman, İksad Yayınevi, 2021.
- Köprülü, Orhan F. : “Abdülhak Adnan Adıvar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.1, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Şahin, Kurnaz Feyza, “Propaganda Ve Sağlık: Cumhuriyet Döneminde Sıhhi Propaganda Faaliyetleri Ve Halk Sağlığına Etkileri (1923-1945)”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2015 İzmir)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, s. 549-589.
- Nur, Rıza: *Hayat ve Hatıratım*, C.III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967.
- Ortaylı, İlber, “Sağlık Ordusunun Az Bilinen Komutanlarından Dr. Refik Saydam”, *Milliyet*, 8 Temmuz 2012.
- Tekin, Gürkan: *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinden Sağlık Bakanlığına (1920-2000)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2011.
- Tekir, Süleyman: “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri (1920-1930)” *Belgi Dergisi*, 2/8, 2019/II, s. 1301-1326.
- Yazıcı, Sibel: “Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914- 1918)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5/8, Nisan 2019, s. 70-92.
- Yıldırım, Nuran: “Hekim Kimliği ile Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Mühendisliği”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, VII/2, 2006, s. 55-86.
- Yıldız, Abdullah: “Osmanlı İmparatorluğunda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitime Geçiş”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 70/3 (2017), s.127-134.
- Yücel, Gülseren: “Malatya’da Kolera Salgını ve Devletin Müdahale Çabaları (1892-1894)”, *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 7/1, 2019, s. 108-121.

5. Elektronik Kaynaklar

- “Fuat Umay (1885-1963)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/fuat-umay-1885-1963/>, Erişim Tarihi: 27.01.2022.
- “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)”, (Çevrimiçi), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sihhiye-ve-muavenet-i-ictimaiye-vekaleti-saglik-ve-sosyal-yardim-bakanligi/>, Erişim Tarihi: 27.01.2022.

